

"הקול השקוף": נשים מדברות על מוגבלות ופמיניזם

חדוה אייל, דליה זק"ש, אסנת יחזקאל-להט ואורנה רוני

תקציר

נשים עם מוגבלות ניצבות לפני שרשרת של הפלות: בשל מוגבלותן, בשל היותן נשים ובשל הרקע שממנו הן באות. מפאת היעדרן בישראל הן מהשיח של אנשים עם מוגבלות והן מהשיח הפמיניסטי הוחלט לקיים מחקר איכותני פנומנולוגי שמטרתו לחשוף את קולותיהן של נשים עם מוגבלות ונשים ללא מוגבלות הדנות במוגבלות ונכות בעיניים פמיניסטיות. המחקר נעשה בשיטה של "מחקר פעולה", דהיינו המשתתפות במחקר השתתפו בו בכל שלביו – מן ההחלטה על קיומו ומטרותיו ועד לניתוח הנתונים ופרשנותם. בניתוח הראיונות עלו שלוש קטגוריות תוכן עיקריות: עמדות כלפי מוגבלות, עמדות כלפי פמיניזם ותפיסה עצמית וגם המושגים "עצמאות" ו"תלות". המחקר מראה שלא די במפגש עם אנשים/נשים עם מוגבלות ובנראות של מוגבלות כדי לפתח מודעות פוליטית על המוגבלות, אלא יש צורך בקיום שיח עם אנשים/נשים עם מוגבלות הקושר בין חוויות החיים שלהם ושלחן לתובנות קונספטואליות ולמבנים חברתיים מפלים. דבר זה מעיד כמה "האישי הוא הפוליטי" בתחום המוגבלות כמו בפמיניזם.

מילות מפתח: מוגבלות, פמיניזם, מחקר פעולה, תפיסה עצמית, עצמאות, תלות.

הקדמה וסקירת ספרות

המודעות לצורך בהכללתם של אנשים/נשים עם מוגבלות [להלן: א/נע"מ] במרקם החברתי הלכה וגברה בעולם המערבי במאה ה-20 וממשיכה להתרחב גם עתה. מעמדם של א/נע"מ מונח בהיסטוריה כחריגים וכבלתי-כשירים מבחינה חברתית, חומרית ואנושית כאחת (Garland-Thomson, 2011; Bê, 2012). הם מתמודדים עם סטיגמות ודעות קדומות ונחשבים פוגעים בדימויים מקובלים המוגדרים נורמות בחברה. על-פי גופמן, ככאלה הם מתויגים כבעלי סטיגמה וכלא ראויים להתקבל על-ידי החברה כשווים, והם מופלים לרעה ומודחקים אל שולי החברה (גופמן, 1983). הפלייתם נובעת מעמדות של קיפוח בעולם המציב מחסומים בתחומים שונים כמו המרחב החברתי והפיזי, ההתנהלות הממסדית וחלוקה בלתי-צודקת של משאבים וגישה אליהם. אמנם בעשורים האחרונים נחקקים חוקים רבים לקידום שוויון הזכויות של א/נע"מ, אולם בפועל יישום החוקים חלקי, והחברה עדיין מפלה ומדירה אותם (Garland-Thomson, 2011). יתרה מזאת, ייצוגם כאנשים פחותי ערך, כנרטיב, עדיין נתון בידיהם של אנשים/נשים ללא מוגבלות, שלהם כוח מוחלט כמעט על נרטיב זה במחקר, בחקיקה, באמצעי התקשורת, בספרות, בקולנוע, באמנות ובעוד תחומי חיים (Morris, 2001).

הסטת מקור הבעיה של אי-צדק חברתי מן הגוף "הפגום" אל העולם שמסביב היא צעד ראשון לעבר התמודדות עם ההפליה והדיכוי. לפיכך התפתחו מודלים חברתיים המניחים שהחברה היא האחראית העיקרית להגדרה של מוגבלות כשהיא יוצרת מגבלות וחסמים בסביבה ובחברה (מור,

(Oliver, 1996 ; 2012). ההבנה של מוגבלות במודלים אלו מבוססת על האינטראקציה בין האנשים ובין ההקשר והסביבה שבהם הם חיים ומתפקדים.

בתוך הקבוצה המובדלת של אנשים עם מוגבלות נכללות גם נשים הניצבות לפני הפליה כפולה: בשל מוגבלותן ובשל היותן נשים. התנועה הפמיניסטית העלתה לסדר היום הציבורי את הפלייתן של נשים והדרתן מתחומי חברה רבים והביעה לראשונה את הקביעה ש"האישי הוא הפוליטי", ולפיה החוויות האישיות הן גם חוויות כוללות של בני אנוש. שורשי הפוליטיזציה של א/נע"מ טמונים גם הם באמירה זו (Bê, 2012), משום שנשללת מהם ההזדמנות לדבר על חוויותיהם בשל העמדות והמחסומים החברתיים והסביבתיים, שהם חלק מחיי היום-יום שלהם (Morris, 2001). בחברה בת ימינו לנשים ככלל יש פחות שליטה, עצמה ומשאבים משיש לגברים (קורן, 2001), כל שכן עבור נשים עם מוגבלות [להלן נע"מ], שעליהן לנהל מאבק חריף אף יותר משל נשים ללא מוגבלות ואף משל גברים עם מוגבלות (Fine & Asch, 1988). כשם שנשים פמיניסטיות רואות את העולם בזווית אחרת – בראייה מגדרית, כך ישנן נע"מ המביטות בעולם באופן אחר. זאת הכרה בערך הסובייקטיבי של הצגת חוויה אישית של דיכוי והפליה, שמתוכה מתפרש העולם באופן אחר (Morris, 2001). עם זאת מתעלמים מנקודות המבט של נע"מ ומנושאים הנוגעים ספציפית לחייהן ולחוויותיהן הן בתנועה הפמיניסטית והן בתנועות למען שוויון זכויות של אנשים/נשים עם מוגבלות. זמן רב היה הנושא של נע"מ בשולי העניין של התנועה הפמיניסטית, אך בעזרת חוקרות פמיניסטיות עם מוגבלות החלו לנסות לשנות את התפיסות המסורתיות הנפוצות הרואות בנכות חוסר, עודף או פגם גופני ביחס לתבניות חברתיות מוכנות (Wendell, 1996; Garland-Thomson, 2005; Fine & Asch, 1988). השוני בתאוריות הפמיניסטיות הוא שימת דגש במערכת היחסים שבין הסביבה לאדם בכלל ולאישה עם המוגבלות בפרט ועל המפגש שבין צורות גוף שונות עם יכולות מגוונות למבנה הפיזי של העולם (רוני, 2005; Garland-Thomson, 2005). ההשקפה בין פמיניזם למוגבלות החלה ליצור מסגרות קונספטואליות חדשות של תפיסות ופעילות (Bê, 2012), אך ההכרה בהן בעולם עודנה בראשיתה, ובישראל – בניצניה. בעניין זה ראוי לציין את נילי ברויאר (2008), ניצן אלמוג (Almog, 2011), אירית דלומי-תורתי (2013) ועדי פינקלשטיין (2014), המעלות במחקרי התזה או הדוקטורט שלהן את שיח הזהויות של א/נע"מ מול עצמן ומול החברה. אמנם כל אחת מהן מתמקדת בקבוצת מוגבלות אחרת, אולם כולן עוסקות בהגדרת הזהות של א/נע"מ מול ההגדרות הרפואיות והחברתיות. הן מדברות על תקפותה של הגדרה אישית-סובייקטיבית של האנשים/נשים עצמם ומדגישות את החשיבות של מודעות לשיח החברתי בתחום המוגבלות לפיתוח זהות עצמית חיובית ומורכבת במציאות רווית דעות קדומות וסטריאוטיפים.

מתוך רצון לפתח את השיח בדבר הקשר שבין פמיניזם למוגבלות בארץ ולמקומן הנפקד של נע"מ במרחב הפמיניסטי החליטה קבוצה של פעילות עם מוגבלות ופעילות ללא מוגבלות לקיים סדרת מפגשים בקבוצה, ושם "פמיניזם ומוגבלויות – לקראת פעולה" במרכז הפמיניסטי "אשה לאשה" בחיפה, בשיתוף עם אוניברסיטת חיפה. הקבוצה הוקמה כדי להעלות שאלות בדבר ההווה של נשים עם מוגבלות ונשים ללא מוגבלות [להלן: נשים עם/ללא מוגבלות], והיא כללה נשים עם

מוגבלויות נראות ולא נראות, נשים שמטפלות באמהות עם מוגבלות, נשים שהן אמהות לילדים עם מוגבלות ונשים ללא מוגבלות. במפגשי הקבוצה נדונו עמדות, תפיסות ואמונות אישיות וחברתיות על נושאים כמו גוף, משפחה, בית, ביטחון פיזי וכלכלי, תלות, תעסוקה, עמידה מול הממסד, שוויון זכויות וראייה פמיניסטית, ובמהלכם הוחלט להשתמש בתכנים אלה למחקר זה.

המחקר על א/נע"מ, סדר היום שלהם והמציאות של חייהם מצוי עדיין בידי אנשים/נשים ללא מוגבלות (Wendell, 1996). המחקר שלנו מציע סדר יום אחר, ובו חוויותיהן של הנשים עצמן וחייהן מתווים ומעצבים את הפרשנות של המרחב הפרטי והציבורי שלהן. מטרת המחקר הייתה להשמיע את קולן של נשים עם/ללא מוגבלות, לחשוף ולהבין את חוויותיהן ותפיסותיהן בנושאים הקשורים לחייהן כדי לאתר דרכי פעולה ליצירת שינוי חברתי. כמו כן אחת ממטרות העל של המחקר היא לבחון את האפשרות לשנות את הפרדיגמות והתפיסות הרווחות בדבר היות הגוף המוגבל לא-שלם ולפתוח צוהר לבניית מסגרות חדשות של עמידה גאה וקבלת הגוף כמו שהוא.

טרמינולוגיה

הטרמינולוגיה של נכות ומוגבלות כוללת כמה מושגים שיופיעו במאמר זה בהקשרים שונים לפי הנושא הנדון ולפי תפיסותיה של כל מרואיינת במחקר.

מבחינה היסטורית "המודל הרפואי" של מוגבלות ראה ב"נכות" מגבלה גופנית של האדם העושה אותו פגום. הנכות נחשבת פנימית לאדם ומקור לבעיה שיש לתקנה. לפיכך אדם "נכה" נחשב "לא נורמלי" וסובל מחיסרון ומטרגדיה אישית (Oliver, 1996). המודל הרפואי העדכני של ארגון הבריאות העולמי חדל להשתמש במושג "נכות" ומגדיר "מוגבלות" (Disability) תוצאה של לקות (Impairment) (WHO, 2001). במודל זה המוגבלות משפיעה על התפקוד הגופני והחברתי כאחד במילוי תפקידים ומשימות המצופים מן האדם ושהחברה והתרבות מגדירות אותם (Jette, 2009). נראה שהיום המונח "נכות" משמש עדיין הגדרה רפואית, ואילו המושג "מוגבלות" מכון לחלק התפקודי והחברתי של האדם.

בכתיבת דו"ח המחקר העדיפו החוקרות להשתמש במושג "אנשים/נשים עם מוגבלות" המקובל היום הן במודל הרפואי הן במודל החברתי ובתחום הביקורתי של לימודי מוגבלות. עם זאת במאמר יופיעו גם מושגים אחרים כמו "נכות" או "מגבלה", על-פי השימוש של המשתתפות במחקר.

שיטת המחקר

המחקר התבצע בגישה של "מחקר פעולה" (Participatory Action Research), המייצגת הנחה שהידע מתקיים במערכת של יחסים חברתיים, והוא יכול להיות מועצם כשהוא מובנה בשיתוף פעולה של המעורבות בתופעה או בנושא הנחקר – דרך פעולה (Fine, et al., 2004). קיימים שני עקרונות חשובים למחקר פעולה: התמקדות בבעיות ובצרכים המוגדרים על-ידי משתתפות המחקר והשתתפות פעילה של משתתפות המחקר בהיבטים רבים ככל האפשר, ובכללם ההחלטה על ביצוע

המחקר, הגדרת מטרותיו, ניסוח שאלות המחקר, פיתוח תכנית הפעולה, ניתוח הנתונים ופרשנותם. ההנחה היא שהחוויית והניסיון של המשתתפות יכולים להוות בסיס להבנה ומכאן להתערבות בעלת תוצאות ישימות ואמינות ולאפשרות לחולל שינוי חברתי משמעותי (Taylor, Braveman, & Hammel, 2004). גישה זו מומלצת במיוחד בחקירה של קבוצות שקולן לא נשמע ובפרט בתחומים של לימודי נשים (Reid, Tom, & Frisby, 2006) ולימודי מוגבלות (Oliver, 1996). חוקרים בתחומים אלה טוענים שנשים ואנשים עם מוגבלות שייכים לקבוצות מוחלשות, המחקר עליהם מתקיים בקונטקסט של יחסי כוחות, והידע המתאים לניסוח מטרות המחקר ושאלותיו ולפירוש הנתונים נתון בעיקר בידיהם. משום כך עליהם להיות שותפים ברוב התהליך של ביצוע המחקר וכתיבתו, כפי שנעשה במחקר הנוכחי. לפיכך המשתתפות בקבוצת ההעצמה הנחקרת השתתפו במחקר על כל שלביו, מן ההחלטה על קיומו ומטרותיו ועד לניתוח הנתונים ופרשנותם.

שיטת המחקר האיכותנית נבחרה כדי לבחון את תפיסותיהן של המשתתפות בקבוצה. שיטת מחקר זו עוסקת בחוויות הסובייקטיביות של בני האדם ומתאימה לחקר מעמיק של תופעה שהידע הקיים עליה מועט (Creswell, 2007). כך היא מספקת תיאור מפורט ומגוון המבוסס על התנסויותיהן של המשתתפות במחקר ומאפשרת להעלות נושאים חדשים שאין עליהם די ידע. אמנם קיימת ספרות המציגה דיון ומחקר על חוויותיהן של נע"מ, ולאחרונה גם בארץ יש ניצנים של מחקר המתמקד בהן (למשל אספניולי, 2010), אולם חקירה של מפגש בין נשים עם מוגבלות לנשים ללא מוגבלות והתמקדות מודעת במשותף ובשונה ביניהן מנקודת מבט פמיניסטית כמעט אינה קיימת. לפיכך הגישה הפנומנולוגית התאימה למחקר זה.

משתתפות המחקר

לאיסוף הנתונים רואיינו 14 נשים בוגרות שהשתתפו בקבוצת ההעצמה במשך כשישה חודשים (אוקטובר 2011–מרס 2012). כל המרואיינות חתמו על טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר. גילן הממוצע היה כ-40, מהן עם מוגבלות ידועה מהן ללא מוגבלות. הן לא נתבקשו להגדיר את הסטטוס שלהן מבחינת מוגבלותן כדי להצטרף לקבוצה. כמה מן הנשים היו פעילות בארגונים פמיניסטיים או בארגונים למען א/נע"מ. בהצגת ממצאי המחקר ביקשו כמה מהמשתתפות לשמור על אנונימיות ולכן דבריהן יוצגו בשמות בדויים, ואילו אחרות הסכימו ששמן יופיע במלואו (חנה ספרן, אסנת יחזקאל-להט, אורנה רוני, ח'ולוד חמיס, חדוה אייל ואמיליה).

כלי המחקר

לאיסוף הנתונים התבצע ריאיון עומק חצי מובנה של כשעה וחצי עם כל אחת ממשתתפות המחקר. המראיינות היו מומחיות בביצוע ראיונות בשיטות איכותניות וכמותיות ובעלות ניסיון רב בתחום. הראיונות הוקלטו ותומללו ואפשרו להשיג תיאורים חשובים, פתוחים ועשירים של התנסויות, כפי שהמרואיינות חוו אותן ותיארו אותן בשפה שלהן (שקדי, 2003). את הראיונות כיוון מדריך ריאיון, שמטרתו הייתה לספק מסגרת לא נוקשה להכוונת הראיונות וכך לעזור בשמירה על המיקוד הקונספטואלי של המחקר ולאפשר השוואה בין הראיונות בשלב מאוחר יותר (שם). כל חברות הקבוצה החליטו על הנושאים שיידונו בראיונות, ובהתאם לזה התמקד מדריך הריאיון בחוויות ובתפיסה של המרואיינת את עצמה כאישה וכאישה עם מוגבלות או ללא מוגבלות.

הליך המחקר

המחקר נפתח ב-10 באוקטובר 2011, מועד המפגש הראשון של הקבוצה "פמיניזם ומוגבלויות – לקראת פעולה", והסתיים ב-1 באוקטובר 2013. הוא כלל כמה שלבים:

1. ההחלטה הסופית על ביצוע המחקר התקבלה במפגש האחרון של הקבוצה. המשתתפות הדגישו שהמחקר חשוב בעיניהן שכן הוא יקדם את הנראות של נע"מ וישמש להעלאת מודעות ולשינוי חברתי.
2. במפגש הנ"ל התנדבו כמה מהמשתתפות להיות בקבוצת המחקר. נשים אלה היו קבוצת החשיבה בתכנון המחקר, בפירוט של מדריך הריאיון, בניתוח הראיונות ובבחירה של קטגוריות התוכן והתמות מתוך הראיונות.
3. מדריך הריאיון נבנה על-ידי קבוצת המחקר לאחר שכלל המשתתפות במחקר הציעו את הנושאים שיעלו בראיונות.
4. התקבל אישור לביצוע המחקר מוועדת האתיקה של הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות באוניברסיטת חיפה.
5. התבצעו ראיונות על-ידי שתי מראיינות חיצוניות לקבוצה במקומות שהיו נוחים ומקובלים על המראיינות.

ניתוח הממצאים

בניתוח הראיונות הוחל מיד עם סיום עריכתם, וביצעה אותו קבוצת המחקר. כמקובל בגישה האיכותנית, ניתוח תמלילי הראיונות התבצע על-ידי קידודם לקטגוריות של משמעות והוא כלל שלושה שלבים עיקריים (שקדי, 2011):

- א. ניתוח ראשוני: ניתוח זה התבצע לקבלת אוריינטציה כללית של הנתונים ולאיתור קטגוריות של משמעות שנבחרו על בסיס בולטות וחשיבות.
- ב. ניתוח ממפה: הניתוח כלל את ארגון הקטגוריות, מציאת קשרים ויחסים ביניהן וגיבוש קטגוריות רחב מרכזיות המבטאות רעיונות ברמת הפשטה גבוהה יותר. קטגוריות אלה הלכו ונהיו עשירות ככל שנמשך תהליך הניתוח, והן כללו תיאורים ופירושים של דברי המראיינות. הדמיון והשוני בין המראיינות היו הבסיס לזיהוי התמות המרכזיות.
- ג. ניתוח ממוקד: ניתוח זה כלל את סידור הקטגוריות לקו סיפורי על-ידי זיהוי הקטגוריות המרכזיות שעלו מהנתונים ומהקטגוריות הנלוות אליהם.

אמינות המחקר

להבטחת אמינותו של המחקר האיכותני ננקטו הצעדים האלה:

1. אשרור: צעד זה בוצע על-ידי הקלטת הראיונות וסקלוטס מילה במילה, כדי שהנתונים יישמרו ויוכלו לעמוד בפני עצמם. כל המראיינות קיבלו את שְקלוט האישני לאישורן.
2. בדיקה של עמיתות המחקר והמשתתפות בו: קבוצת המחקר ליוותה ליווי צמוד את השלבים השונים של תהליך הניתוח, בכללם זיהוי הקטגוריות והתגמות. כל אחת מחברות קבוצת המחקר, מהן מומחיות בביצוע מחקר איכותני, ניתחה כמה מהראיונות, עברה על הניתוח שעשו עמיתותיה, בדקה את הקידוד ואשררה את מתן הפרשנות לראיונות. הפרשנות הסופית ניתנה במפגשים של כל קבוצת המחקר, שבהם הוחלט על הנושאים העיקריים העולים מתוך הראיונות, נדונו חילוקי דעות והתקבלו החלטות בדבר התגמות הנבחרות והקשרן למשתתפות המחקר. כמו כן משתתפות המחקר עברו על הניתוח הסופי של הריאיון שלהן ושל כלל הראיונות וחיוו את דעתן.
3. שיתוף פעולה: השתתפות פעילה של החוקרות והמשתתפות בתכנון המחקר, בביצועו ובסיכומו אפשרה לשנות את היחסים ההיררכיים שבין חוקרת לבדקת, תרמה ליצירת תחושת אמון בקרב המשתתפות במחקר וסייעה להן להיות פתוחות וכנות בראיונות ובאישור הניתוחים שלהם.

ממצאי המחקר

הראיונות נותחו בהתמקדות בשלוש קטגוריות תוכן עיקריות: עמדות כלפי מוגבלות, עמדות כלפי פמיניזם ותפיסה עצמית.

עמדות כלפי מוגבלות

כל המראיינות נשאלו על עמדותיהן כלפי מוגבלות. בכמה מדבריהן הן שיקפו את התפיסה האישית שלהן, ולעתים הן הציגו את דעתן על התפיסות החברתיות של מוגבלות. בתיאור הקטגוריה הנוכחית נציג בנפרד את התפיסות האישיות והתפיסות החברתיות – חלוקה המבוססת על האופן שבו המראיינות הציגו את התפיסות ועל הפרשנות של החוקרות.

א. עמדות אישיות כלפי מוגבלות

רוב המראיינות הגדירו את עצמן בזיקה למוגבלות, וכמה מהן גם הגדירו מהי "מוגבלות" לדעתן. ההגדרות של מוגבלות על-פי תפיסתן נעו על רצף מהגדרה ברורה של מוגבלות וחלוקה בין מוגבלות לאי-מוגבלות ועד לטשטוש ההבדלים ביניהן ואף תיאור של רצף בין מוגבלות לאי-מוגבלות. למשל, טליה מתמקדת בהגדרה חיצונית ואומרת שעל-פי ההגדרה החברתית היא אישה ללא מוגבלות. נירה מוסיפה להגדרות את החלוקה בין מוגבלויות נראות למוגבלויות בלתי-נראות. היא מדברת על הקושי שהיה לה כשנהפכה לחירשת ואנשים לא ראו זאת:

אם את שואלת על התקופה הקשה שלי, כשהייתי רואה אנשים בכיסא גלגלים חשבתי לעצמי לא פעם אם לא הייתי מוכנה להתחלף אתם. אמרתי "OK", אתם עומדים פה, יש מעלית, הם עולים, אתם נכנסים, אתם מדברים, אתם שומעים". הייתי מוכנה להתחלף אתם.

המוגבלות הבלתי-נראית עימתה את נירה במרחב הציבורי עם הצורך האקטיבי בחשיפה כאישה עם מוגבלות, שהיווה קושי גדול עבורה.

חנה מדברת על רצף ממוגבלות לאי-מוגבלות, בניגוד למודל הרפואי המציג דיכוטומיה של קיום או אי-קיום של מוגבלות. היא מציגה את הססמה שאימצו תאורטיקנים ופעילים חברתיים בלימודי מוגבלות של "מוגבלות ועדיין ללא מוגבלות" ואומרת:

מוגבלות ואי-מוגבלות, כששניהם מתקיימים בנו כל הזמן – מצד אחד יש בכל אחת מאתנו איזו מוגבלות בחייה, מצד שני היעדר מוגבלות כפריבילגיה. כולנו מוגבלים, כי אנחנו לא יכולים לעשות כל מה שאנחנו רוצים. קודם כול, שולטים עלינו חוקי הפיזיקה למשל. אחר כך אין לנו כסף, או יש לנו. המעמד שלנו.

חנה מדברת על הרצף מבחינה תאורטית. לעומתה חדוה מדברת על רצף זה בעקבות תאונה שריתקה אותה למיטתה ולביתה לתקופה ארוכה. לדבריה זו הייתה "חווייה זמנית, שגם גרמה לי להבין כמה בעצם מוגבלות זה עניין לא בהכרח של יש או אין, אלא פוטנציאל". חוויית המוגבלות הזמנית הבהירה לה את הגבולות הפרוצים בין מוגבלות לבין אי-מוגבלות.

מירב, כמו חנה וחדוה, מדברת על חוסר הפרדה בין מוגבלות לאי-מוגבלות, אך רואה בזה לא רצף אלא גבול מטושטש. היא מתארת חוויה כשהייתה בחברת בני נוער עם מוגבלות ולא ראתה את ההבדל בינה לבנים, ואומרת:

כבר מתחילת בגרותי אני מתעסקת בגבולות המטושטשים של נורמליות ואי-נורמליות. של בריאות, חולי, נכות, נראות מול אי-נראות... וכבר בגיל 19 זה מאוד הציף את הנורמליות מול האי-נורמליות שלי, ביחס לאנשים שם, שהם מאוד כמוני, הם לפעמים לא כמוני, לפעמים אני לא כמותם.

אמנם הגבולות מטושטשים, אולם מירב יודעת מה היתרונות שיש לה משום שאין לה תווית של מוגבלות, היות שלמוגבלות ואפילו לתווית של מוגבלות יש הקשרים שליליים ומקטינים בחברה שלנו.

למרות ההפרדה בין עמדות אישיות לעמדות חברתיות כלפי מוגבלות כמה מהמרואיינות אמרו שהן יודעות שגם תפיסותיהן האישיות מושפעות מתפיסות חברתיות. מודעות זו הייתה מנת חלקן של נשים עם/ללא מוגבלות. למשל, אורנה, שגדלה עם מוגבלות, נזכרת שהפנימה את דעת הסביבה עליה כמי שיש לה מוגבלות ושבשל כך אינה יכולה להיות עצמאית. בילדותה היא אף קיבלה בהבנה את הצחוק והלעג של הסביבה, ורק בבגרותה הבינה שתגובות הילדים והמבוגרים בסביבתה כלפיה נובעות מעמדות חברתיות מנמיכות כלפי א/נע"מ, ושאין להן קשר אליה וליכולות שלה. גם ח'ולוד אומרת שהעמדות כלפי מוגבלות מובנות תרבותית ומספרת שהיא התעלמה מהן ולא ראתה אותן עד שהתנסתה בכך במישור האישי לאחר שאמה עברה אירוע מוחי. לדבריה, "הן היו invisible

בשבילי". עכשיו היא חשה שהיא אקטיבית וחיובית יותר כלפי א/נע"מ ושהיא מודעת לנושא זה יותר מנשים אחרות.

הניסיון האישי הקשור לחיים עם אימא עם מוגבלות הוביל את נטע למסקנה שמוגבלות בכלל, ובעיקר עבור נשים, היא קושי גדול, וביתר שאת עבור נשים החוות ריבוי דיכויים בשל היותן נשים עקב מוגבלותן מחד גיסא ומהיותן נשים עם מוגבלות מאידך גיסא. כמו נטע גם דנה מודעת להבדל בין העמדות החברתיות המקטינות כלפי נע"מ ובין מה שהיא חווה מהניסיון האישי שלה כאישה עם מוגבלות ואומרת: "אני מודעת ויש לי ניסיון אישי".

ב. עמדות חברתיות כלפי נשים עם מוגבלות

בראיונות תוארו דעות קדומות וסטריאוטיפים על א/נע"מ. ניכר שהתפיסות המוקדמות והכוללניות כלפי נע"מ משפיעות על רבדים שונים בחייהן ומעצבות אותם.

טליה: "פשוט אנחנו לוקחים אוכלוסייה שלמה שיש לה מה לתרום ושמים אותה בצד, כי יש איוו דעה קדומה שהם לא יכולים לעשות שום דבר, וזה לא נכון".

נטע: "ההתייחסות לנשים עם מוגבלות סטריאוטיפית ומנמיכה. קבוצה מוזנחת, אין התייחסות אליה. נשים עם מוגבלות בתחתית. היחס של החברה שלילי".

לדעת פזית, ההגדרות החברתיות המקובלות מושפעות מההגדרות הרפואיות המסווגות מוגבלות בחסרים גופניים וחושיים, כשם שלסביות נתפסת כנכות וכמוגבלות בהשפעת המודל הרפואי.

על-פי המראיונות, התייג השלילי כלפי נע"מ הוא מאפיין משותף בולט כזיהוי חברתי להדרתן. תיוג זה כולל יחס חברתי מזלזל, הגדרתן כקבוצת שוליים חברתית והתייחסות אליהן כאל **שקופות**, כמוגבלות ביכולות וביצירתיות ולכן גם כמי שאינן שוות ואינן יכולות להיות בעלות דעה או מובילות ומנהיגות. לא פעם המוגבלות הפיזית, החושית או הנפשית נתפסת כמוגבלות אינטלקטואלית וחברתית. פזית: "תפיסה חברתית של אדם בכיסא גלגלים כמפגר. זה אומר שהוא לא מבין". נירה: "אם אני לא שומעת אז אני לא מבינה ואני טיפשה".

אמנם **נשים עם מוגבלות הן שקופות** מבחינה חברתית ומזכויות, ובה-בעת יש להן **נוכחות בולטת המחריגה** אותן מסביבתן, ושבעטייה הן נתפסות כהפרעה וכמטרד במרחב החברתי.

ח'ולוד: "נשים עם מוגבלויות כמעט ולא נראות. כחברה אנו חסרי סובלנות, התייחסות לצרכים שלא 'מעניינים' אותנו, אנשים עם מוגבלויות כהפרעה במרחב הציבורי".

אורנה: "מסביב לא נותנים לך לשכוח. שאת לא יכולה, שקשה לך, שאת לא מקובלת וזה ממשיך כל הזמן".

אסנת: "אני יושבת בכיסא גלגלים, אני תופסת חלל שונה מאשר אדם שאינו יושב בכיסא גלגלים. מצד אחד הרוחב והעומק [שאני תופסת] הרבה יותר גדולים [מפאת ממדיו של כיסא הגלגלים], ומצד אחר אני הרבה יותר נמוכה [מגובהי האמת]. [הנוכחות שלי בחלל] שונה לחלוטין".

התפיסה החברתית המבדלת א/נע"מ כקבוצת שוליים חברתית יוצרת מציאות שבה נע"מ אינן נראות במובן הפיזי ולכן הן גם שקופות בהיבט החברתי. הביטוי לשקיפות הוא היעדר נגישות

במרחבים ציבוריים וראייה בא/נע"מ נעדרי קול ולא שווים. כמה מהמשתתפות דיברו על חוסר הנגישות של המבנים והמרחבים הציבוריים, ובעיקר של המרחבים הפמיניסטיים. מירה אמרה שאפילו ארגונים שאמורים לסייע ספציפית לנשים, כמו ארגוני סיוע לנפגעות אונס, אינם נגישים לנשים עם לקות שמיעה. חדוה ציינה שהמבנה שבו שוכן ארגון "אשה לאשה" אינו נגיש לנשים בכיסאות גלגלים. הריחוק והיעדר הנוכחות של א/נע"מ יוצרים כלפיהם תחושת ניכור וזרות בקרב החברה. היעדר המגע היום-יומי עמם מגביר את תחושת הזרות, את חוסר ההיכרות ויצירה של סטריאוטיפים. התוצאה היא פחד ובושה מפני ה"אחר" וה"אחרת", כלומר כלפי א/נע"מ. גם המרואיינות תיארו את יחס החברה לנע"מ במושגים של פחד ובושה:

נירה: "קודם כול ישנו פחד. יש פחד, בייחוד כשמועמים סיפור כמו שלי [...] סתם נפל [ע]לי יום בהיר. וזה לא עוזר שאני אומרת לאנשים שזה כמו כל הצרות שנופלות עלינו".

פזית: "מתביישים לדבר על נכויות נפשיות ועל גילוי עריות. נכות נפשית היא כתם [...] היא לא חשובה, לא מקשיבים לה. כאלה. עוזב אותה, היא שרוטה".

הבושה, כפי שציינה פזית, איננה רק של אנשים/נשים ללא מוגבלות כלפי אנשים/נשים עם מוגבלות, אלא קיימת גם בקרב אנשים/נשים עם מוגבלות כלפי עצמם. הבושה מחריפה את הנתק ואת היעדר התקשורת בין אנשים/נשים עם מוגבלות לאנשים/נשים ללא מוגבלות. נטע תולה את תחושת הבושה והאשמה שיש לנשים כלפי המוגבלות שלהן במוסדות החברתיים שהן במגע מתמיד עמם: "חוסר הבנה גורמת להאשמת הנשים. זה לא הן האשמות, אלא הממסד שלא מכיר בהן".

חנה מסבירה את חוסר התקשורת בחוסר רצון, ידע והבנה כיצד להתייחס לא/נע"מ. חדוה מפרשת את הקשר שבין א/נע"מ לחברה במושגים של קהילה ושייכות:

הבעיה היא של חוסר שייכות, לא רק של זכויות. אנחנו מדברות בשפה של זכויות, זכויות אזרחיות, הזכות שלהם לנהל את חייהם וכו'. אפשר לתת לאדם את כל הזכויות שלו כאזרח או אזרחית, אבל שם לא תיפתר הבעיה, הבעיה הגדולה היא תחושת אי-השייכות. שייכות לחברה, להיות חלק מהחברה ולא לאיזה מעגל חיצוני.

נושא השייכות עולה גם בדברי אמיליה, שמדברת על הנתק ועל הצורך לתקשורת ושייכות חברתית: "מישהי עם מוגבלות – מסתובבת, ולא מתייחסות אליהן... שיראו וייתחו, שיהיה קשר אנושי".

נושא בולט נוסף שעלה הוא השפעת הדעות הקדומות ואי-השוויון בחברה על א/נע"מ בהיבט של חסמים תעסוקתיים, המובילים גם לפערים חברתיים-כלכליים בין אנשים/נשים עם מוגבלות ובין אנשים/נשים ללא מוגבלות. המרואיינות מעידות שהחברה רואה בא/נע"מ עובדים מוגבלים ללא קשר ליכולות האינדיבידואליות שלהם.

עמדות כלפי פמיניזם ומוגבלות

החברות בקבוצת ההעצמה הגיעו כל אחת מרקע אחר הקשור לפמיניזם ולמוגבלות. כפי שציינה אסנת, שהייתה אחת ממנחות הקבוצה: "חלק הגיעו עם מוגבלות, חלק הגיעו עם הפמיניזם, וחלק הגיעו עם שתי התפישות הללו בד-בבד". רוב המרואיינות ראו בחוויות החיים האישיות,

הראשוניות, כגון חוויות ילדות השזורות במסרים מן הבית, חוויות הגוף, המפגש עם העולם ובחירות חיים לא קונבנציונליות, חוויות המעצבות את התפיסה והחווייה הפמיניסטית שלהן.

א. מודעות פמיניסטית

אורנה, אישה עם מוגבלות פיזית, מתארת תהליך של התפתחות מודעות פמיניסטית:

אני לא יודעת מתי התחלתי לשים לב לאי-השוויון של נשים, כי קודם כול שמתי לב רק לאנשים נכים. התודעה הזו התחילה כאשר החלתי ללמוד אנתרופולוגיה וסוציולוגיה. וללמוד את המבנה חברתי. התחלתי לראות את הקיבוץ ואיך יש יחס שונה לנשים. לא ידעתי שזה מוגדר כפמיניסטיות.

אמנם החוויה האישית אפשרה לאורנה לפתח תודעה פוליטית על א/נע"מ, אולם רק המפגש עם תאוריות חברתיות החושפות את המבנה חברתי, כהגדרתה, פתח לפניה נקודת מבט שאינה מתמקדת רק בחוויה האישית אלא בוחנת במבט ביקורתי את מקומן של נשים בקהילה שלה.

כאשר המשתתפות ניסחו את הפמיניזם שלהן בראייה חברתית רחבה יותר, שאינה קשורה לחוויות חיים קונקרטיות, דיברו כמה מהן על קיפות, הדרה והפליה של נשים. דנה, המגדירה עצמה פמיניסטית לא רדיקלית, רואה בנשים קבוצה מקופחת בחברה. וכמו דנה נטע מגדירה פמיניזם בשיח ליברלי של זכויות ואומרת: "פמיניזם, שלנשים יהיו יותר זכויות מאשר לגברים, שיהיה להן קיום יום-יומי מכובד".

רוב הנשים שלא הגיעו לקבוצה מתוך אקטיביזם פמיניסטי אינן מדברות מפורשות על פמיניזם, או מזכירות אותו במונחים של עצמאות כלכלית, שוויון תעסוקתי וזכויות. למשל טליה, שטוענת שאין לנשים שוויון זכויות בעבודה ובחברה, אומרת:

הנשים בחברה, לא משנה אם הן נכות או לא נכות, אני חושבת שבמשפחות מגוננים עליהן יותר. יש איזו מין דעה שאישה זה קרוב וצריך להגן עליו. אבל שם ממש זה היה. ההגנה הייתה ממש חונקת, ממש מגבילה, כמו חיבוק דוב.

לדבריה מקור העצמה של הבנים הוא שמחנכים אותם לעצמאות.

לעומתן רוב המשתתפות שהגיעו עם רקע פמיניסטי ניסחו את הפמיניזם שלהן במושגים רדיקליים הנוגעים למבני העומק החברתיים ולקשרים בין דיכוי של קבוצות שונות באוכלוסייה.

אסנת וחדוה רואות בפמיניזם גישה ביקורתית על הבניות חברתיות של מגדר. תפיסת העולם הפמיניסטית שלהן יוצרת חיבור בין אנשים/נשים לדיכוי. אסנת:

ראיית העולם שלי היא בהיבט של פלורליזם והכלה, ורב-תרבותיות, והבנה שהשוני והמגוון מהווים יתרון ולא חיסרון. והראייה של המורכבות של החברה. כל הדברים הללו הם חלק מפמיניזם מבחינתי.

ב. דימוי גוף, נשיות ופגיעה מינית

כאשר המרואיינות נשאלו על משמעות היותן נשים ועל פמיניזם, העלו כמה מן הנשים את הגוף ואת המפגש של הגוף הפרטי עם המבט החיצוני, חברתי, כחלק מחוויות הנשיות והפמיניזם. מירב

מציינת את אחרות הגוף כמעשה פמיניסטי. היא מזכירה את החוויה המתמשכת של המתח בין האופן שבו הגוף הנשי אמור להיות ולהיראות ובין האופן שבו היא מנהלת את גופה: "הבחירות שלי בנוגע לגוף שלי, האוטונומיה על הגוף שלי, הסירוב להשתעבד למודלים, לפרקטיקות. מבחינתי זו העשייה הפמיניסטית". לעומתה אסנת מתארת תהליך הפוך, שבו קדמה האידאולוגיה הפמיניסטית לתחושת החיבור לגוף ולנשיות. כשהיא השתתפה בתכנית פמיניסטית לקידום נשים מקהילות מוחלשות, היא החלה להכיר את גופה המשותק כגוף נשי ולהבנות זהות נשית: "אני תמיד אומרת שהגעתי לתכנית כפמיניסטית, ויצאתי אישה".

המרוויחות מדגישות שהתפיסה החברתית הרווחת היא שנע"מ אינן נשיות, או שלא מתייחסים אליהן במושגים של נשיות. כשאורנה מזכירה את הנשיות ואת היופי הגופני שלה היא מתארת את התהליך שהיא עברה כאישה עם מוגבלות עד שתפסה את עצמה נשית ויפה: "לא תפסו אותי כאישה, ולא כמינית [...] אפילו החברה הכי טובה שלי לא התייחסה אליי כאל אישה שיש לה סיבה לטפח את עצמה". והשינוי לחיוב: "ברגע שיכולתי להבין שאני יכולה לעניין את המין השני, הבנתי שאני יכולה להתפס כאישה, גם על-ידי גברים וגם על-ידי נשים אחרות".

החשש מפני פגיעה מינית הוא חוויה משותפת לנשים באשר הן. הטרדה, ניצול מיני ואונס הם מהביטויים המובהקים להפליה ולניכור כלפי נשים שמובילים לאלימות, אך לא פעם הם נדונים בזיקה למיניות במקום במושגים של אלימות. לפיכך התפיסה הרווחת היא שאם אישה איננה מינית היא איננה חשופה להטרדה ולאונס. במקרה של נע"מ מתעצמת תחושת השתיקה והבלבול משום שהיות שנע"מ נתפסות כלא מיניות, ההנחה המוטעית היא שהן פחות חשופות לאלימות מינית, אף שבמציאות נע"מ נפגעות מינית יותר מנשים ללא מוגבלות (Martin et al., 2006). אורנה מתארת זאת: "בגלל שהייתי שונה, היו גברים שחשבו שאפשר לנצל אותי. אין אישה שלא תספר שלא הייתה [לה] איזה חוויה של הטרדה. אבל פחות הטרידו אותי. לא נתפשתי כאישה".

ההנחה שנע"מ נפגעות פחות מבחינה מינית מוטמעת במרחבים חברתיים שונים ובעטייה פגיעה מינית בנשים עם מוגבלות אינה זוכה לתגובה ראויה, כפי שציינה מירה בדבריה על מרכזי סיוע, שאמונים על טיפול בנושא: "אפילו ארגונים שאמורים לסייע, כמו מרכז סיוע, לא מותאמים [לנשים עם מוגבלות]. אישה כבדת שמיעה אפילו לא יכולה לבקש עזרה וגם ככה קשה לה לתקשר".

ג. החיבור בין פמיניזם למוגבלות

המשתתפות העלו את הקשר בין פמיניזם למוגבלות. כמו באמירות על פמיניזם גם כאן ניתן לראות מגוון אמירות בכמה רמות של הקשרים: אמירה אידאולוגית רחבה ובה-בעת העלאת חוויות וקשיים ספציפיים של נע"מ, כלומר הדיכוי הכפול שלהן. חדוה ואסנת תיארו את הפמיניזם כ"משקפיים", כנקודת מבט. חנה יוצרת את החיבור בין פמיניזם למוגבלות על-ידי נקודת המבט. אצלה נקודת המבט היא הבסיס, וכמו חדוה, שדיברה על אקטיביזם פמיניסטי, היא מדברת על הצורך במאמץ מודע כדי להטמיע נושא מסוים כחלק מסדר היום וכדי להמשיך ולראות אותו בזיקה לקשר הספציפי בין פמיניזם למוגבלות.

מירב רואה בהבניות חברתיות כלפי נשים וכלפי אנשים/נשים עם מוגבלות את הבסיס למאבק:

בעיני העבודה הפמיניסטית והעבודה של disabilities studies הן אותה עבודה. הצורך לפרק הבניות, הרצון לפרק הבניות. המאבק לאיתור הבניות, לשיום שלהן, לפירוק שלהן, ולאיוז שהיא המשגה מחודשת של החוויה שלנו ושל העולם שלנו.

חילוד, שהגיעה לקבוצה כמלווה של אמה שעברה אירוע מוחי ולא מתוך עניין אידאולוגי במוגבלות, החלה בעקבות ההשתתפות בקבוצה לראות את הצורך להכיל נע"מ בשיח הפמיניסטי. בזכות זה נוספה לשיח הפמיניסטי שהיא הייתה רגילה לדבר בו על קבוצות מוחלשות ועל קבוצות שוליות עוד קבוצה מודרת שיש לפעול לקידום זכויותיה: "האישה עם המוגבלות... אני ככה תופשת את זה, שהיא צריכה לקבל מקום שווה".

לעומת חילוד חדוה וחנה מציינות את המפגש עם א/נע"מ כאירוע מכונן וזרז לחיבור בין שני הנושאים – פמיניזם ומוגבלות. חדוה מספרת על מפגש עם אישה עם מוגבלות שדיברה מנקודת המוצא של ביקורת מוגבלות:

היה משהו בשיח שלה שגרם לי להבין שיש כאן עניין גדול [...] אנחנו כל הזמן מדברות על מגוון של נשים, על קולות של נשים, וזה קול שבכלל-בכלל אין לו נראות, לא שומעים אותו, הוא לא קיים במרחב הפמיניסטי כמעט בכלל.

גם חנה מתארת מפגש עם אקטיביסטים עם מוגבלויות כאירוע מכונן להבנת ההקשרים בין מוגבלות לפמיניזם:

פגשתי גם את מטה הנכים בהפגנה בירושלים [...] היינו ממש אֶתם, אני זוכרת את יואב קריים שאמר "זה לא שאנחנו מוגבלים, אתם מגבילים אותנו. אני יכול להיכנס לכל מקום, כיסא גלגלים נכנס לכל מקום, אתם שמים לי קיר, אז אני לא יכול להיכנס. זה לא אני". וזה היה מאוד-מאוד חזק. למה? כי זה בדיוק מה שהפמיניסטיות אומרות: "זה לא שאנחנו לא יכולות, או לא רוצות, החברה כל הזמן שמה לנו קיר".

תפיסות המוצא של חילוד וטליה, שעבורן המפגש הראשוני עם א/נע"מ היה בעמדת המטפלת המקצועית (טליה) או ה-care giver (חילוד), שונות מאוד מהתפיסות שמנסחות חדוה וחנה. השוני בין התפיסות מדגים שעבור נשים ללא מוגבלות לא די במפגש עם אנשים/נשים עם מוגבלות ובנראות של מוגבלות בסביבה המידית כדי לפתח מודעות פוליטית בדבר מוגבלות.

ד. שרשרת הדיכויים של נשים עם מוגבלות

דנה, המגדירה עצמה פמיניסטית ופועלת למען קידום נשים, טוענת שייחודיות החוויה של נע"מ נובעת מתוך הדיכוי הכפול שלהן ומשייכותן לשתי קבוצות מוחלשות, ולאו דווקא מתוך החוויה הספציפית של הקיום כאישה עם מוגבלות:

עצם זה שהן נמצאות בשתי הקבוצות זה בעייתי. זה כמו שתגידי שנשים שחורות, הן גם נשים והן גם שחורות, אז זה נובע מזה שהן בשתי הקבוצות, ולאו דווקא שיש להן בעיה מיוחדת.

גם נטע מזכירה תוספת של דיכוי על דיכוי: "לכל אישה יש קשיים. לאישה עם מוגבלות יש קשיים רבים [...] חיבור של נשים ומוגבלות זאת קטסטרופה". חנה מוסיפה לכך את הדיכוי של נשים עם מוגבלות לעומת גברים עם מוגבלות בדבר יצירת משפחה הטרו-נורמטיבית:

אני יודעת שנשים עם מוגבלויות מתחתנות פחות, יש להן פחות חיי משפחה ממה שלגברים. גבר על כיסא גלגלים הסיכוי שלו להתחתן יותר גבוה מאשר [ל]אישה על כיסא גלגלים.

גם אורנה מזכירה את הדיכוי הייחודי של נשים עם מוגבלות, אך שלא כחנה, נטע ודנה, אין היא מדברת על דיכוי כפול אלא על "שרשרת של הפליות". הימצאות בתחתיתה של שרשרת ההפליות, כמו הימצאות בתחתיתה של שרשרת המזון, מסמנת פגיעות רבה יותר של הנמצאות בה:

התחלתי גם לשאול למה יש הפליה של אנשים נכים והתחלתי לחקור את הנושא ולראות למה יש הפליה של נשים בכלל, וגם ראיתי את ההפליה של נשים נכות ואיפה הן נמצאות בשרשרת ההפליות.

חיילוד מבנה בדרך אחרת את העיסוק במגדר ובמוגבלות. היא משווה בין יחס החברה לגברים עם מוגבלות ליחסה לנשים עם מוגבלות על-פי התפקידים המגדריים בחברה מיליטריסטית:

נשים מוגבלות נתפסות אחרת מאשר גברים עם מוגבלויות. הנכות של גברים היא הרבה פעמים תוצאה של פעולה צבאית, אז הם נחשבים גיבורים. נשים מוגבלות נתפשות כעול [...] היא בעצם המטפלת שצריכה לטפל בכל בני המשפחה, ופתאום המצב מתהפך וצריכים לטפל בה והיא הופכת לעול.

בחברה שבה הנכות הגברית מתקשרת לתפקיד החייל, הגבר עם המוגבלות ממשיך לשמר בעיני החברה תפקיד זה, ונכותו נתפסת כהקדמת הגוף באופן שנושא עמו גבורה, ואילו מוגבלותן של נשים הופכת אותן מהתפקיד המסורתי של מטפלת לתפקיד המטופלת, שאינו נושא עמו כל גבורה. יתרה מזאת, היות שתפקיד המטופלת חותר תחת מימוש התפקידים החברתיים, הוא נחשב עול בעיני החברה.

תפיסה עצמית

המרוויחות קשרו את התפיסה העצמית שלהן בקשר הדוק לתפיסה שלהן למוגבלות ולעמדות הפמיניסטיות שלהן. הן הגדירו את עצמן חלק משיח של הזהות החברתית-הפוליטית שלהן והזכירו את היותן נשים – עם מוגבלות או ללא מוגבלות. למשל, יש דמיון בין טליה לנטע המגדירות את עצמן לא מוגבלות בהגדרה חיצונית. טליה אומרת "על-פי הגדרת החברה", ואילו נטע – "על-פי הגדרה מילונית". השוני ביניהן הוא בהקשר של הפמיניזם. נטע מוסיפה להגדרתה העצמית שהיא פמיניסטית ובזה מגייסת את האידאולוגיה שלה כדי להתמודד עם התיוג החברתי, ואילו טליה בוחרת להיות לא מתויגת ולכן אינה מגדירה עצמה פמיניסטית.

אמנם כל אחת מהן בחרה להגדיר את עצמה על-פי הגדרות חיצוניות, אולם כל אחת מפרשת בדרך אחרת הגדרות אלה. בעיני טליה לתיוג יש משמעות שלילית והיא מתנגדת להגדרה מתייגת, משום שבהיותה אשת מקצוע בתחומי הרווחה היא מודעת לשימוש הכוחני שיכול להיות מופנה כלפי תיוג. לכן היא גם אינה רוצה להגדיר את עצמה פמיניסטית, אף שהיא מציינת שהיא מאמינה בשוויון בין גברים לנשים. לעומתה נטע משתמשת בתיוג כדי להרחיב את ההגדרה של מוגבלות ולחבר אותה

לפמיניזם. התיוג החיצוני מסייע לה להגדיר את עצמה ללא מוגבלות, מכיוון שלפיה מוגבלות היא רק חולשה, והיא מגדירה עצמה פמיניסטית כדי לשאוב כוח מפעילותה הציבורית.

ההקשר החברתי של מוגבלות העלה גם את היחס האישי של המרואיינות כלפי מוגבלות. ארבע מהמרואיינות ראו במפורש במוגבלות חיסרון או יתרון. נטע וטליה רואות במוגבלות **חיסרון** וקושי. לדברי נטע, "להיות אישה עם מוגבלות זה רק חיסרון". היא קוראת לארגוני הרווחה ולארגונים הפמיניסטיים לתמוך בנע"מ ולעזור להן לצאת מהמצב הנחות של חייהן ומשווה זאת לצורך לתמוך בנשים העוסקות בזנות: "זה ממש כמו אישה בזנות, כי אישה בזנות לא יכולה לצאת מהמצב שהיא נמצאת בו בזכות עצמה". גם טליה חושבת שקשה לחיות עם מוגבלות. לטענתה, הקושי מהותי למוגבלות, וחיים ללא מוגבלות קלים יותר: "[לחיות ללא מוגבלות] זה כיף ונותן חופש לא להיות תלוי באחרים". לעומתן אסנת ואורנה טוענות שהחיים עם מוגבלות היו עבורן **יתרון**, והן מדברות על הערך המוסף שהחיים עם מוגבלות העניקו להן. אסנת: "העובדה שאני גם אישה וגם אישה עם מוגבלות היא נכס מבחינה זו שיש לי עוגן לדרוש או לבצע שינוי חברתי". אורנה: "מוגבלות פיזית נותנת אפשרות לראות דברים ממקום אחר. שום דבר לא מובן מאליו בחיים שלי ולכל דבר יש ערך מוסף [...] לא הייתי מוותרת על הנכות". כלומר שתיהן עברו העצמה בזכות נכותן.

המוגבלות כמקור לעצמה

אסנת נושאת בגאווה את היותה אישה עם מוגבלות. נכות ונשיות הן חלק מזהותה: "לא יכולה להפריד בין החלקים – הם כרוכים זה בזה". כמו נטע גם היא משתמשת בחיבור שבין האידאולוגיה הפמיניסטית לתפיסות ביקורתיות על מוגבלות ואומרת: "תחושת שליחות – תחושת משמעות, להיות שופר לקולות של נשים עם מוגבלויות".

אצל דנה תפיסת המוגבלות, היותה אישה והיותה דתייה הן מקורות לעצמה. דנה יודעת שנשים חיות בדיכוי ושא/נע"מ חיים בדיכוי, והיא גם ביקורתית ליחס של הדת לנע"מ. עם זאת היא מאמצת את ההגדרות החברתיות כדי לקדם את מעמדה של נע"מ באמצעות מיקום מחדש של ההגדרות הללו ושל יחסי הכוח החברתיים.

דברי מירב משקפים את מורכבות ההגדרות של שיח הזהות, של הגדרות ושל השימוש בהן: הגדרה של גבולות עצמאיים, פוליטיים, אישיים, מה לגיטימי ומה לא לגיטימי. היא שואלת "האם זה לגיטימי להגדיר את עצמי כאישה עם מוגבלות?" והיא רואה את עצמה אישה עם מוגבלות העומדת על הרצף.

נירה מתמקדת בתפיסה העצמית שלה בחווייתה האישית בעקבות התחרשותה ובכך שהגדרת העצמאות שלה הייתה חוויה מרכזית בחייה. לדבריה, המוגבלות שהיא חוותה בהיותה אישה בוגרת טרפה את תפיסת העצמאות שלה. בעקבותיה היא עברה משבר וניסיון לאמץ מחדש עצמאות אישית על-ידי הגדרה מחדשת ורחבה יותר של "עצמאות". היום הגדרתה העצמית כאישה עצמאית עם מוגבלות שמיעה נובעת לא רק מהאימוץ של עזרי שמיעה חרף חשיבותם בעיסוק המקצועי שלה אלא גם מהעלאת המודעות לנושא של מוגבלויות לא נראות.

חילוד מגדירה עצמה אישה, פמיניסטית ובעלת שלמות גופנית. היא אוהבת להרגיש אישה ובוחרת להיות אישה. כחלק מההגדרה העצמית הפמיניסטית חילוד חוגגת את הנשיות שלה. היופי הגופני

שלה מלווה בשלמות גופנית ועומד כתמונת ראי לעומת נשים יפות פחות או נשים עם מוגבלות: "זה שאת יפה זה מעורר קנאה [...]. גם אצל נשים בריאות זה יכול לקרות. אבל לנשים שהן מוגבלות הפער הוא כזה גדול, וזו חוויה קשה, ואז נהיה לך לא נעים".

גם עבור אסנת הפמיניזם, ובעיקר האקטיביזם הפמיניסטי שלה, חיבר אותה לנשיות שלה, והוא חלק בלתי-נפרד מההגדרה העצמית שלה. כמו חילוד כך אצל אסנת המודעות הפמיניסטית אפשרה לה לחגוג את הנשיות שלה, אולם שלא כחילוד אסנת אינה משליכה זאת על השלמות הגופנית אלא כחיבור לגופה המשותק.

מירב אומרת שהעשייה הפמיניסטית הראשונה שלה הייתה הסירוב שלה להשתעבד למודלים ולפרקטיקות חברתיות, המגבילות את האוטונומיה של האישה.

ההגדרה של חנה את היותה פמיניסטית מביאה אותה להגדרה אחרת של דימוי הגוף:

כשאת מתקרבת באינטימיות פתאום הגוף מתמוסס, כי האישיות של הזולת, אליה את נמשכת. אז OK, יש את הגוף הזה ואז את גם מתאהבת בגוף הזה, הגוף לא חייב להיות מושלם לפי האדם הלבן המושלם, או האישה החטובה בעיתון 'לאישה'. בכלל לא. אפשר להתאהב בגוף המעוות, בגוף הפגוע, בגוף הכואב. זה פשוט מדהים. ולחיות את זה, זה יופי, זה מעשיר את האידאולוגיה שהייתה לי, שמדי פעם היו לי הזדמנויות לאשש אותה.

חנה אינה מתעלמת מהגוף אך גורסת שבמצב של אינטימיות האישיות של הזולת היא שמושכת אותנו, כלומר ההתאהבות בנפש פירושה גם להתאהב בגוף המעוות, הפגוע, הכואב, שטומן בתוכו את הנפש. לאורך חייה היא הבינה שתפיסת העצמאות ותפיסת הגוף משתנות בהתאם לגיל ולזקנה, למצבי חיים משתנים או למוגבלות זמנית, והיכולת המשתנה והזמנית של הגוף מדגישה את חשיבות הנגישות החברתית.

דיון

המחקר הנוכחי התמקד בהשמעת קולותיהן והבנת תפיסותיהן של נשים עם/ללא מוגבלות. בניתוח הראיונות עלו שלוש קטגוריות עיקריות: עמדות אישיות וחברתיות כלפי מוגבלות, תפיסה של פמיניזם ותפיסה עצמית, שכללה דימוי עצמי ודימוי גוף.

בקטגוריה הראשונה תיארו המשתתפות את הדעות הקדומות והסטריאוטיפים כלפי א/נע"מ וציינו שכלפי נע"מ הדעות הקדומות שליליות עוד יותר, מכיוון שהן משלבות סטריאוטיפים על מוגבלות ועל נשים. הן ייצגו גישות שונות בהגדרות של מוגבלות. כולן חשבו שהחלוקה המסורתית הרפואית של מוגבלות ואי-מוגבלות היא השלטת, המגדירה והמגדרת בין אנשים/נשים עם מוגבלות לאנשים/נשים ללא מוגבלות. עם זאת רק מקצתן טענו לחלוקה דיכוטומית ברורה בין השניים, כשהבסיס לחלוקה היה קשור בעיקר לעצמאות, לתלות ולנחיתות כלכלית וחברתית. כמה מהן דיברו על רצף שנוע בין מוגבלות לאי-מוגבלות ותיארו תקופות ומצבים שבמהלכם הן חוו מוגבלות זמנית או תחומים שבהם הן מוגבלות או אינן מוגבלות. מיעוטן דיברו על טשטוש גבולות בין

מוגבלות לאי-מוגבלות. יוצא אפוא שכל המרואיינות ערערו על החלוקה החברתית-רפואית המקובלת של הגדרת מוגבלות והיו ביקורתיות כלפיה.

בקטגוריה של פמיניזם והגדרה עצמית הדגישו המרואיינות את החוויה של דיכוי כפול, כלומר היותן מוגבלות מחד גיסא והיותן נשים בחברה פטריארכלית מאידך גיסא. דובר אף על הדמיון בין ביקורת מוגבלות לפמיניזם. לכמה מהנשים המודעות לפמיניזם והמודעות לשיח המוגבלות לא היו כרוכות בהכרח זו בזו, אולם משעלו שני הנושאים עלה גם החיבור ביניהם כחלק טבעי ונדרש.

שיח המוגבלות, כמו שיח הפמיניזם, עוסק בפירוק ובהרכבה מחדש של תפיסות חברתיות ובהמשגה מחודשת של חוויות. אצל רבות מהמרואיינות לווה ניסוח הפמיניזם בתחושה של עוול חברתי, הדרה והפליה לצד תביעה לעצמה ולמודעות בקרב הקהילה הפמיניסטית בפרט ובחברה בכלל. השיח המחבר שבין פמיניזם למוגבלות העלה את השאלה של הדיכוי הכפול של נע"מ ואת הניסיון להמשגה מתאימה שתתאר את חוויות חייהן (קורן, 2001). אורנה הציעה את המושג **שרשרת דיכויים**, המדגיש את חוויות הדיכוי כפעולה המובילה את האינדיבידואל במורד המדרוג המעמדי-חברתי, והמבטא לא רק את הדיכויים השונים אלא גם את היחסים ביניהם כיחסים חברתיים היררכיים. בהשאלה משרשרת המזון שעליה דיברה אורנה יש כאן אף אמירה בדבר הצורך בהישרדות בתוך מדרג אנושי. הגדרה יצירתית זו נותנת מענה לביקורת של תאורטיקניות פמיניסטיות מתחום המוגבלות, כמו מוריס (Morris, 1996/2001) וגרלנד-תומסון (Garland-Thomson, 2005), המזהירות שהשימוש במושג חיבורי כמו "דיכוי כפול" הוא פשטני, הופך את הנשים למושא פסיבי של חיבורי דיכויים ומסב את תשומת הלב מהבעייתיות של המבנה החברתי המדכא.

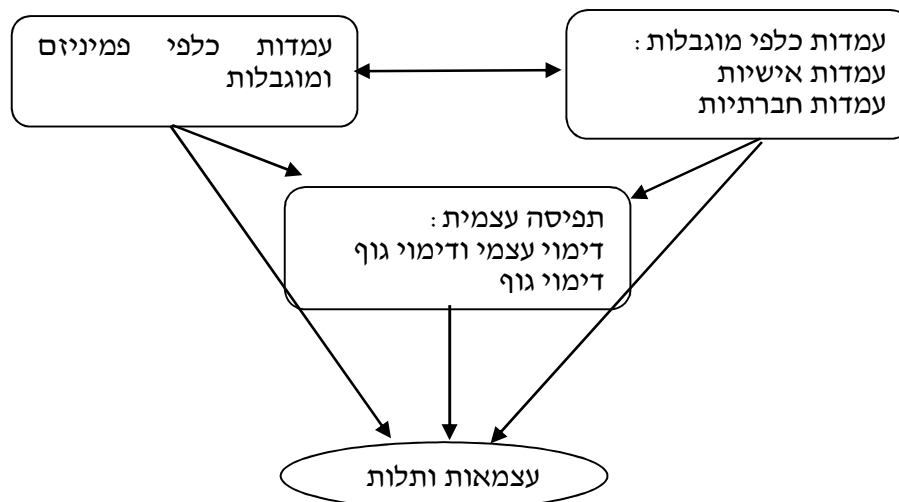
הקטגוריה השלישית של "תפיסה עצמית" עולה מתוך שתי הקטגוריות הראשונות (תרשים 1). המשתתפות תיארו את עצמן ואת גופן מתוך גישתן למוגבלות ולפמיניזם. כמה מהן הגדירו את עצמן על-פי בחירות ונורמות חיצוניות, ואחרות מתוך מודעות והסתכלות פנימית, כאשר קיים מתח בין התפיסה האישית לתפיסות החברתיות. פינקלשטיין (2014) מדגישה את החשיבות בקבלת ההגדרה העצמית של מוגבלות כאובייקטיבית עבור נשים החולות בפיברומיאלגיה וחסרות הגדרה חיצונית רפואית למצבן. אלמוג (Almog, 2011) מדברת על החשיבות של מודעות לשיח המוגבלות כחלק מהתהליך של פיתוח זהות עצמית חיובית. לפי ברויאר (2008), ערעור הסטיגמות כלפי א/נע"מ אפשרי רק עם ויתור על הדימוי שיצרה החברה כלפי הגוף המועדף:

הכרות ישירה ואינטימית עם הגוף הנכה מאפשרת לסובייקט לשוב ולהתעמת עם אותן גישות סטיגמטיות, והפעם ממקום של ידע [...] מתאפשר סימון מחדש של אותה גופניות נכה. סימון המתבסס על הקיים ולא על מה שמבחינה חברתית מצופה שיתקיים (ברויאר, 2008 : 59).

הסימון מחדש הוא שמאפשר את הנוכחות של הגוף הנכה/מוגבל במרחב החברתי.

דבריה של ברויאר מחזקים את התפיסה שהביעו הנשים כלפי תודעה פמיניסטית. הפמיניזם היווה עבורן מודעות שאפשרה בחירה של חייהן, כלומר אימוץ של אורח חיים שממנו הן שואבות את ההתייחסות לחברה ולעצמן. המוגבלות והנשיות, שהיוו לא פעם נקודת פתיחה חברתית מוחלשת, היוו אצל כמה מהן מקור לעצמה ולחוזק. חלק בלתי-נפרד מאותה עצמה והגדרה עצמית היה עיסוק בשאלות של זהות ושל הגדרה של גבולות פוליטיים וחברתיים של העצמי ושל החברה.

מתוך בחינת הקטגוריות והקשרים ביניהן בולט הרצף של עצמאות ותלות – מושגים שעלו בהקשרים שונים במהלך הראיונות. כל אחד מהמושגים הוצג בפני עצמו ובהנגדה זה לזה על פני רצף מעצמאות לתלות. נראה שמושגים אלו והרצף שביניהם נובעים משלוש הקטגוריות המרכזיות והקשרים ביניהן (תרשים 1).

תרשים 1: היחסים בין קטגוריות אישיות וחברתיות ובין התפיסה של עצמאות ותלות

עצמאות ותלות

מהראיונות עולה שהמושגים "עצמאות" ו"תלות" טעונים מבחינה אישית וחברתית: עצמאות נתפסת כמושג שכל אחד ואחת שואפים אליו, ואילו תלות נתפסת כמצב שאנו מבקשות להימנע ממנו. הנה כמה דוגמאות: "קשה להיות עם מוגבלות. קל יותר להיות ללא מוגבלות, זה כיף [ש]מאפשר עצמאות ונותן חופש לא להיות תלוי באחרים" (טליה); "אם דיברנו על הפמיניזם, מילדות היה לי מאוד חשוב להיות תמיד עצמאית. ופה אני נעשית (עם מוגבלות), איבדתי את העצמאות לגמרי" (נירה). החלוקה הדיכוטומית המקובלת בין תלות לעצמאות נדונה במחקרים העוסקים בשיח המוגבלות. למשל, במחקרה של אלמוג (Almog, 2011) עולה המתח שחווים סטודנטים לקויי ראייה או עיוורים ששבויים בניגודיות המקובלת שבין תלות לעצמאות. הם מתמודדים עם תפיסת החשיבות שבעצמאות בכל פעילויות החיים לעומת הצורך שלהם לקבל תמיכה בתחומים שאינם מונגשים להם.

אף שההגדרה של עצמאות ותלות קשורה אצל רוב המרואיינות בתפיסות של מוגבלות ופמיניזם, הן מפרשות מושגים אלו בצורה המקובלת בחברה. בעיני רובן המושג עצמאות הוא מצב רצוי, ואצל מקצתן הוא תכונה חשובה לדימוי העצמי שלהן. יתרה מכך, האמהות של כמה מהן חינוכו אותן מגיל צעיר שלהיות אישה פמיניסטית פירושו להיות אישה עצמאית, וכי כדי לצאת מכבלי הפטריארכיה אישה צריכה להיות עצמאית. תלות היא תכונה לא רצויה שאין לה שום יתרון. אלא שהחברה מחנכת נשים להיות תלויות וגברים להיות עצמאיים, וכך "חונקים אותן" ונותנים להן "חיבוק דוב".

פרשנות זו תואמת את התפיסה המערבית של המושגים "עצמאות" ו"תלות", המעלה על נס אינדיבידואליזם ועצמאות (Iwama, 2006). עצמאות היא לא רק מושג מרכזי של התרבות הפוסט-תעשייתית אלא גם עומדת ביסוד התאוריות הפסיכולוגיות המערביות, המתארות התפתחות נורמטיבית של בנים כההליך של היפרדות ועצמאות מהאם המגדלת והתפתחות של בנות כההליך של המשכיות ותלות באם. הביקורת הפמיניסטית על התאוריות הללו היא שתיאור זה משמש להסבר העליונות של בנים על בנות לאור ההתפתחות שלהם לכיוון של עצמאות (Gilligan, 1982). בהתבסס על תפיסות אלו מובן מדוע למושג "עצמאות" חשיבות כה רבה לעומת התלות, ולכן שתיים מהאמהות של המשתתפות חינוכו לכך את בנותיהן. יתרה מכך, עבור אחת המרואיינות המשבר הגדול במוגבלות היה אבדן העצמאות. יש לציין שייחוס חשיבות למושג העצמאות קיים הן בקרב נשים עם מוגבלות הן בקרב נשים ללא מוגבלות.

מרואיינות אחרות מציגות תפיסה אחרת של עצמאות ותלות והמשגה חדשה שלהן, שעוברת דרך עמדותיהן כלפי מוגבלות ופמיניזם. הן מתארות תלות כמושג מורכב הקשור בדרך כלל להיעדר עצמאות. לדבריהן, יכולה להיות תלות זמנית, ויש תקופות של תלות כמו ילדות, זקנה או מחלה, אבל קיימת תלות כמצב קיומי, תלות כגורם מאיים או הקשור לכאב ולחוסר יכולת לתקשר.

אסנת מפרידה את שני המושגים – תלות ועצמאות. עבורה התלות היא מצב קיומי ותמידי, אך בעיניה היא קשורה **במלווה** ולא בנכות: "ההיבט המאמלל בחיים שלי הוא **התלות**. כלומר **המפגש עם המלווה**". הנכות שלה מחייבת נוכחות מתמדת של המלווה, והיות שהיא תלויה בהן לשם תפקודה העצמאי היא חשה חרדת נטישה כלפיהן. תחושה זו מתעצמת לאור הבנתה שהמלווה שייכות גם הן לקבוצת נשים מוחלשת ושהן אינן מקבלות הכשרה או שכר הולם במצב של יציבות תעסוקתית מעורערת. לפיכך עבורה המוגבלות אינה מגדירה את עצמאותה אלא רק את התלות. אדרבה, בניגוד לתפיסה הסטריאוטיפית כלפי מוגבלות היא חשה שבמוגבלות עצמה יש יתרונות רבים **ועצמאות** לראות את העולם באור אחר, ושנכותה העצימה את עצמאותה בשל השתחררותה מכבלי הנורמות החברתיות כלפי נשים בזכות הסטריאוטיפים כלפי א/נע"מ: "נפגעי [בתאונה] ויכולתי לשחרר את עצמי מהכבלים [של הנורמות] בקלות. לא הייתי צריכה אפילו לנתץ אותם, הם נשלו".

לסיכום – המושגים "עצמאות" ו"תלות" בעיני החברה המערבית הם דיכוטומיה של טוב ורע. עצמאות היא מושג שנותן כוח, עצמה, חופש וחיים נוחים, ולעומתה תלות היא מצב מחליש ופסיבי. עם זאת משתתפות המחקר גורסות שהמושגים האלה טעונים חברתית, ויש לבחון אותם מחדש מתוך גישה ביקורתית מעמיקה ומרחיבה.

סיכום

קשייהן של נע"מ בישראל נובעים מהדרה חברתית ומעמדות סטריאוטיפיות שליליות ומאופיינים בשרשרת דיכויים שעמם הן מתמודדות. לפי התפיסה הביקורתית של מוגבלות היא אינה מהותית למצב של נכות, והיא נובעת מתהליך של זיהוי המקום המודר של א/נע"מ בחברה. אולם מחקר זה, המשמיע את קולותיהן של נשים עם/ללא מוגבלות, מראה שלא די במפגש ובנראות של מוגבלות

בסביבה המידית כדי לפתח מודעות פוליטית על המוגבלות, אלא יש צורך בקיום שיח עם א/נע"מ הקושר בין חוויות החיים של א/נע"מ למבנים חברתיים מפלים. דבר זה מעיד כמה "האישי הוא הפוליטי" בתחום המוגבלות, כמו בפמיניזם.

השתתפות פעילה של החוקרות, המנחות והמשתתפות במחקר אפשרה לשנות את היחסים ההיררכיים שבין חוקרת לנבדקת, תרמה ליצירת תחושת אמון בקרב המשתתפות במחקר וסייעה להן לדבר בפתיחות ובכנות בראיונות. זהו מחקר חלוצי בישראל המדגיש את הצורך בהמשך מחקר בתחום. יתרה מזאת, בהתאם למסר של תנועת הזכויות של אנשים/נשים עם מוגבלות שקראו "שום דבר עלינו בלעדינו", יש לקדם את מחקר המשתתפות שבו נשים עם מוגבלות בפרט ונשים בכלל הן שיקבעו את הנושאים הנוגעים לחייהן.

מראי מקום

- אספניול, ה' (2010). **סיפורים מושתקים: נשים ומוגבלויות**. נצרת: מרכז אלטופולה.
- ברויאר, נ' (2008). **סטיגמה ואי הכרה מהראי של לימודי נח"ות (נכות, חברה ותרבות)** (עבודת מוסמך). ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- גופמן, א' (1983). **סטיגמה**. תל-אביב: רשפים, דביר.
- דלומי תורתי, א' (2013). **"בין העולמות" סיפוריהן של נשים חירשות וכבדות שמיעה בעולם העבודה והחינוך בישראל** (עבודת דוקטור). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- מור, ש' (2012). שוויון זכויות לנשים עם מוגבלויות בתעסוקה – מתיקון הפרט לתיקון החברה. **עיוני משפט** ל"ה (2), עמ' 97-114.
- פינקלשטיין, ע' (2014). "אנחנו חיים בעולם האין": נשים חולות מדברות מתוך סבל גופני, על עמימות רפואית והכחשה חברתית. **סוציולוגיה ישראלית** ט"ו, עמ' 389-415.
- קורן, א' (2001). להיות 'אשה' להיות 'נכה' – אפליה כפולה. **רפואה ומשפט**. גיליון היובל (25), עמ' 273-277.
- רוני, א' (2005). **האתגר הכפול של נשים נכות**. סמינריון.
- שקדי, א' (2003). **מילים המנסות לגעת – מחקר איכותני, תיאוריה ויישום**. תל-אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב.
- שקדי, א' (2011). **המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה**. תל-אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב.
- Almog, N. (2011). *Academic and social adjustment of university students with visual impairment* (Ph.D. thesis). Ramat Gan, Israel: Bar-Ilan University.

- Bê, A. (2012). Feminism and disability: A cartography of multiplicity. In: N. Watson, A. Roulstone, & C. Thomas. (Eds.). *Routledge handbook of disability studies*. London: Routledge, pp. 363-375.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Fine, M., & A. Asch (Eds.). (1988). *Women with disabilities: Essays in psychology, culture and politics*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Fine, M., M. E. Torre, K. Boudin, I. Bowen, J. Clark, D. Hylton (2004). Participatory action research: From within and beyond prison bars. In: L. Weis, & M. Fine (Eds.). *Working methods: Research and social justice*. New York, NY: Routledge, pp. 95-115.
- Garland-Thomson, R. (2005). Feminist disability studies. *Signs* 30 (2), pp. 1577-1587.
- Garland-Thomson, R. (2011). Misfits: A feminist materialist disability concept. *Hypatia* 26 (3), pp. 592-608.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Iwama, M. K. (2006). The Kawa (river) model – Nature, life flow, and the power of culturally relevant occupational therapy. In: F. Kronberg, S. S. Algado, & N. Pollard (Eds.). *Occupational therapy without borders: Learning from the spirit of survivors*. Oxford, UK: Elsevier-Churchill Livingstone, pp. 213-231.
- Jette, A. M. (2009). Toward a common language of disablement. *The Journals of Gerontology Series A: Biological Sciences and Medical Sciences* 8 (64), pp. 1165-1168.
- Martin, L. S., N. Ray, D. Sotres-Alvarez, L. L. Kupper, E. K. Moracco, P. A. Dickens, D. Scandlin, & Z. Gizlice (2006). Physical and sexual assault of women with disabilities. *Violence against Women* 12 (9), pp. 823-837.
- Morris, J. (1996). Introduction. In: J. Morris, (Ed.), *Encounters with strangers: Feminism and disability*. London, UK: The Women's Press, pp. 1-16.
- Morris, J. (2001). Impairment and disability constructing an ethics of care that promotes human rights. *Hypatia* 16 (4), pp. 1-16.

- Oliver, M. (1996). *Understanding disability: From theory to practice*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Reid, C., A. Tom, & W. Frisby (2006). Finding the 'action' in feminist participatory action research. *Action Research* 4, pp. 315-332.
- Taylor, R. R., B. Braveman, & J. Hammel (2004). Developing and evaluating community-based services through participatory action research: Two case examples. *The American Journal of Occupational Therapy* 58, pp. 7-82.
- Wendell, S. (1996). *The rejected body: Feminist philosophical reflections on disability*. New York, NY: Routledge.
- World Health Organization (WHO). (2001). *International classification of functioning, disability and health: ICF*. Retrieved from:
<http://apps.who.int/classifications/icfbrowser>

הכותבות פעילות בפרויקט "פמיניזם ומוגבלות" בארגון "אשה לאשה", מרכז פמיניסטי, חיפה:

חדוה אייל – דוקטורנטית באוניברסיטה העברית.

ד"ר דליה זק"ש – מהסגל (בגמלאות) של החוג לריפוי בעיסוק באוניברסיטת חיפה.

אסנת יחזקאל-להט – מסטרנטית באוניברסיטת חיפה.

אורנה רוני – סופרת, עורכת ואמנית.

הכתובת להתקשרות (אסנת יחזקאל-להט): lahat1@012.net.il